

Імагологічні моделі у трилогії «Експедиція „Гондвана”» Леоніда Тендюка

І. В. Смаглий

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства,
Український державний хіміко-технологічний університет;
e-mail: berehotaku@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-9900-6167>*

У статті досліджується проблематика імагології на матеріалі трилогії «Експедиція „Гондвана”» Л. Тендюка. Розглянуто основоположний для імагології концепт «свій» – «чужий», порушуються питання стереотипів національного мислення щодо образів інших народів, зокрема й таких, з якими існують ворожі або дружні стосунки. При цьому образ «чужого», розкриваючись через рецептивно-оцінювальний апарат, характеризує власне суб'єкт з його самосвідомістю і системою цінностей.

Протистояння у творі двох ворогуючих країн – Радянського Союзу та Америки – втілюється в моделі «свій» ↔ «абсолютно чужий». Усвідомленні героєм Василем Гайовим та його товаришами «неоднорідності» «чужих» свідчить про суб'єктивну симпатію як базис імагологічних уявлень. Їхні уявлення про «хороших» американців втілюються в моделі «свій» ↔ «чужий», які потенційно можуть бути своїми.

Знайомство головного героя із в'єтнамцем Чангом переводить останнього в стан «свого» і скріплюється довірою та взаєморозумінням із ним та іншими піддослідними в'єтнамцями. Така модель взаємин будується за схемою «я (свій)» ↔ «абсолютно чужий» → «свій». Під цю схему підпадає і знайомство з Лотою, яка безпеліційно визнається за «своюю», хоча й працює на ворога.

Зустріч дослідників із тубільцями атолу Хібоко репрезентує зіткнення різних культур, але під час спілкування між ними опозиційна модель «свій» – «чужий» трансформується в ієрархічну, бо аборигени визнають вищість прибульців як богів. Перебування моряків серед тубільців можна зобразити як модель «я (свій)» → «чужий».

«Свій» простір на кораблі «Садко» для героя Гайового засвідчений рецепцією на тактильному, вербальному, гастрономічному, мистецькому рівнях. Корабель як мінімодель рідної землі стає центром упорядкованого «свого» простору, що протиставляється хаосу «чужого».

Ключові слова: імагологія, свій, чужий, інший, ворог, опозиція, модель

Смаглий И. В. Имагологические модели в трилогии «Экспедиция „Гондвана”» Леонида Тендюка

В статье исследуется проблема имагологии на материале трилогии «Экспедиция „Гондвана”» Л. Тендюка. Рассмотрен основоположный для имагологии концепт «свои» – «чужие», поднимаются вопросы стереотипов национального мышления в аспекте образов других народов, с которыми установлены вражеские или дружественные отношения. При этом образ «чужого», раскрываясь через рецептивно-оценивающий аппарат, характеризует собственно субъект с его самосознанием и системой ценностей.

Противостояние в произведении двух вражеских стран – Советского Союза и Америки – воплощено в модели «свой» ↔ «абсолютный чужой». Осознание героем Василием Гайовым и его товарищами «неоднородности» «чужих» свидетельствует о субъективной симпатии как базе имагологических представлений. Их представления о «хороших» американцах воплощаются в модели «свои» ↔ «чужие, которые потенциально могут быть своими».

Знакомство главного героя с вьетнамцем Чангом переводит последнего в статус «своего» и скрепляется доверием и взаимопониманием с ним и другими подопытными вьетнамцами. Такая модель отношений строится по схеме «я (свой)» ↔ «абсолютный чужой» → «свой».

Встреча исследователей с аборигенами атолла Хибоко представляет столкновение разных культур, но во время общения между ними оппозиционная модель «я» – «чужой» трансформируется в иерархическую, поскольку аборигены признают верховенство пришельцев как божественных существ. Пребывание моряков среди аборигенов можно изобразить как модель «я (свой)» → «чужой».

«Свое» пространство на корабле «Садко» для героя Гайового проявлено на тактильном, вербальном, гастрономическом уровнях. Корабль как минимодель родной земли становится центром упорядоченного «своего» пространства, что противопоставляется хаосу «чужого», где моряки подвергались испытаниям.

Ключевые слова: имагология, свой, чужой, иной, враг, оппозиция, модель

Smahlii I. V. The imagological models in the trilogy «Gondwana „Expedition”» by Leonid Tendiuk

The article researches the problems of imagology on the material of the trilogy «Gondwana „Expedition”» by L. Tendiuk. The concept of ours – stranger is fundamental to the imagology, questions of the stereotypes of the national thinking as for the images of other nations are raised, and those who have hostile or friendly relationships. And the image of the stranger is revealed with the receptive evaluation apparatus, defines the subject with its self-consciousness and value system.

The opposition by the opponents of two warring countries – the Soviet Union and America – realizes in the model of your ours and absolute stranger. The awareness of the heterogeneity of the hero Vasyl Haiovyi and his companions testifies about subjective sympathy as the basis of the imagological representations. Their ideas about good Americans show in the model our people ↔ strangers who could potentially be our.

Introducing of the main character with Vietnamese Chang transforms the latter into a state of our and certified with trust and understanding with him and other experimental Vietnamese. This model of relationships is built on the scheme I (our) ↔ absolute stranger → our. This scheme also shows the acquaintance with Lota, who is recognized as our although working on the enemy.

The meeting of the researchers with the natives of Atoll represents the clash of different cultures, but it transforms into a hierarchical opposition model of ours – stranger during the conversation between them, because the natives recognize the superiority of the stranger as divine beings. The presence of sailors among the natives can be described as a model of I (ours) → stranger. The ship as a minimodel of native land becomes the center of orderly space that opposes to the chaos of the stranger.

Key words: imagology, ours, stranger, other, enemy, opposition, model

Літературна творчість Леоніда Тендюка – письменника, журналіста, мореплавця – нараховує більше десятка прозових творів, оповідання для дітей, кілька книг нарисів і п'ять збірок поезій. Зважаючи на досить екзотичну для української літератури тему – мариністику, якій присвячено більшість творів, – можна говорити про неабияке її збагачення, про що свідчать нагороди письменника: премії імені Лесі Українки та В. Сосюри.

Але творчість Л. Тендюка, зокрема трилогія «Експедиція „Гондвана”» нечасто потрапляла в поле зору критиків (Л. Горлач, Б. Олійник, М. Медуниця) і не була досліджена в імагологічному ключі, що й зумовлює актуальність дослідження. У рамках нашої розвідки буде розглянуто аспекти художньої імагології з метою проаналізувати особливості оприявлення образів «свій» – «чужий» у художньому світі повісті «Експедиція „Гондвана”».

Імагологія (лат. *imago* – образ) – дисципліна, що вивчає образи «інших», «чужих» для суб'єкта культур, країн, народів. Основи понятійного апарату розробили дослідники Ж. М. Карре, М.-Ф. Гіяр, Х. Дизеринк, Й. Леєрсен, Д.-А. Пажо, М. Швидерска, Д. Наливайко, В. Хорев та інші. Вони вводять основоположний для імагології концепт «свої» – «чужі», порушують питання образності, стереотипів, національного мислення, етнотипу, моделі поведінки тощо. Українська дослідниця С. Котова, розглядаючи історію імагології та теоретичні засади, пропонує тлумачення цього поняття з чотирьох інтенціональних позицій, серед яких «„художня імагологія” як відгалуження компаративістики» [2, с. 23]. Незважаючи на закладені теоретичні підвалини, імагологія потребує подальшого розгляду й розробки, зокрема в українському літературознавстві, де на сьогодні маємо лише окремі розвідки В. Будного, У. Карпенко-Іванової, І. Басенка, С. Посохова.

Як служно зауважує С. Посохов, «Сьогодні спостерігається зростання інтересу саме до того, що раніше стосовно таких уявлень називалося «упередженості» та «спотворення». Стало ясно, що етнічні образи народжені в ході взаємодії складних процесів, перш за все, процесів самоідентифікації» [6, с. 29]. У ключі цієї думки варто згадати історика культури Дж. Лірсена, який розглядає національні стереотипи, що формуються залежно від політичних обставин. Країни-вороги подаються в негативному світлі з відповідним нагнітанням ксенофобії. Країни, дружні чи нейтральні, зображуються у привабливому ключі, викликаючи ксенофілію [8]. Таким чином, образ «чужого», розкриваючись через рецептивно-оцінювальний апарат, характеризує власне суб'єкт з його самосвідомістю і системою цінностей.

Дослідник-культуролог В. Миронов говорить про пізнавання іншої культури шляхом інтерпретації й адаптації в «умовах змістової розбіжності. Головним засобом цього є мова, знання якої є важливою передумовою розуміння іншої культури» [5, с. 151]. У творі Л. Тендюка простежується відсутність мовного бар'єру дослідницького екіпажу «Садко»: кожен із них не лише ерудований у технічному чи гуманітарному профілі, але й володіє кількома іноземними мовами. На відміну від них американці є представниками зосередженого на собі конгломерату, які спілкуються винятково рідною мовою, а іноземну використовують лише з метою психологічного впливу на полонених, їхнього приниження.

В епізоді зустрічі радянських полонених дослідників із викрадачами-американцями можна визначити два стереотипні імагологічні коди. Перший втілений з точки зору радянських дослідників: ворог-американець перекидає українську мову на німецький манер, при цьому уособлюючи своєю вимовою «чужого», ненависть до якого підсилюється в реципієнта накладанням образу нациста часів Другої світової з усім асоціативним рядом, що з нього випливає: «я думаль», «мертвайль», «казаль», «розумійль» [7, с. 145]. Другий код показує стереотип уже з боку американця, для якого будь-яка радянська людина є шаблонним росіянином: «Хоч серед нас нікого не звали Іваном, підводний сторож говорив: «Лублу руській Іваня!» [7, с. 158].

Полонені радянські дослідники, апріорі відчуваючи бар'єр між собою та американцями, користуються міжмовною омофонією, щоб висміяти незнайомця: «...ти осел, – українською мовою відповів йому (американцеві – І. С.) Кім Михайлович». – «Я – о, велл? – перепитав бовдур. – Хорошо!» [7, с. 145]; «Це такий мерзотник, як і ти, – докинув Данило». – «Мороз... мер... змерз... замерз, – перегортаючи сторінки словника, загундосив він (американець – І. С.)» [7, с. 146]; «Личить, як корові сідло». – «Karawell? Karawella? – запитував він. – О'кей!» [7, с. 158] (виділення в тексті наше. – І. С.). Вербальне приниження стає єдиним засобом показати різницю між ними й акцентувати на тому, що вони – чужі один одному. У той час як американці намагаються різними способами подолати цей бар'єр: вони рятують одного із підводних дослідників, надають йому медичну допомогу, розв'язують усю команду після нетривалого полону і надають певну свободу руху, пропонують співпрацю і винагороду в обмін на інформацію; і вже згодом, не зумівши домовитись із дослідниками, загрожують зробити їх піддослідними «людинорибами».

Розрізнення свій – чужий людиною базується на біологічних засадах тілесної схожості чи несхожості. У трилогії Л. Тендюка «інакшість» у зовнішніх характеристиках американців доповнює опозицію між ними і радянськими моряками, хоча часто досягається пошуком штучної експлікації: «банькаті очі», «затхлий дух» «містера Осла».

Головний герой Василь Гайовий акцентує увагу на окремих тілесних деталях, які вочевидь, не є особливими, але суб'єктивно стають характеристиками «чужого». Підвищення соціального рангу ворога (керівника Бетлера) стає причиною для нівелювання його приналежності не лише до «брата за розумом», але й до живої істоти загалом: «Жодного зайвого поруху. В інтонації голосу – метал. Різко окреслені, ніби пригвинчені, щелепи. Такий же ніс. З-під сорочки проступали – окремі деталі робота, подумав я, – костюмахи грудей, а очі... очі були скам'янілі й нерухомі. Такий погляд у мерців та ще, мабуть, у привидів» [7, с. 146].

Тобто вимальовується опозиція свій (людина) – чужий (механізм, об'єкт). Психологічно таке приписування рис неодоленого зумовлене бажанням знищити ворога, але, оскільки вбивство не вписується в цінності головного героя, він витісняє образ людини образом робота, який не є живим, відтак – його можна знищити, зламати, як і будь-яку машину. Інше порівняння – із живим мерцем – скорельовує на опозицію живий – неживий, відсилаючи до народного уявлення про «той світ», перейшовши до якого, будь-яка людина стає «чужою» [1, с. 389]. Вступати в контакт із таким мерцем категорично забороняється народною традицією як на вербальному рівні, так і на рівні обміну речами, спільних дій, а його знищення чи відлякування стають обов'язковими. Відтак герої відчують себе втягнутими в протистояння, де супротивник не має права на існування: «Не може такого бути, щоб ці нелюди жили, а ми гинули» [7, с. 149]. Протистояння опонентів двох ідеологічно-культурних платформ викреслюється в моделі «свій» ↔ «абсолютний чужий».

Також можна простежити диференціацію у свідомості героя у стані «чужих»: «Тільки вони (американці, які полонили моряків. – І.С.) <...> не з того племені, що наші улюбленці Том Сойер і Гекльберрі Фінн, – підтримав товариша я. – Аби Марк Твен дізнався про «діяння» своїх землячків, він би, мабуть, вигукнув: «Боже, мені соромно, що я американець!» [7, с. 154]. Означенням «наші улюбленці» засвідчено те, що дослідники усвідомлюють «неоднорідність» «чужих», а також те, що суб'єктивна симпатія може базуватися на інфантильності художніх уявлень. Шаблонна харизма вигаданих героїв Марка Твена, асоціація їх з безтурботним періодом дитинства у свідомості Василя Гайового є не менш реальною, ніж люди, які полонили його з товаришами. Таким чином, накреслюється модель «свої» ↔ «чужі, які потенційно можуть бути своїми».

Зовнішність є одним із важливих чинників для створення різниці між свій – чужий. Під час зустрічі з американцями первинна антипатія

радянських дослідників стає призмою їхнього бачення і щодо тілесних характеристик. Інший вектор розвитку між свій – чужий можна спостерігати у контакті дослідників з «людинорибамі». У перших епізодах зустрічі з невідомим біологічним видом моряки відчувають шок і відразу: «з океанарію піднімалося кілька видовжених, із розчепіреними руками й ногами постатей: голомозі, білі, ніби привиди» [7, с. 184]; «Ці широко розкриті, сповнені невимовної муки очі, тонкі, з ластами руки. З-під безкровної, землистого кольору шкіри випирали ребра» [7, с. 197]. «Людинороби» порівнюються в уяві головного героя з капша – водяними з повісті Акутагави Рюноске «В країні водяних», тобто знову повстає паралель із істотами потойбіччя.

Але якщо з американцями мова стає засобом підкреслення різниці між представниками двох систем, то у випадку з «людинорибамі» вона допомагає подолати відразу до ксеноморфа – істоти, не схожої на людину. Спусковим моментом у зміні ставлення стає момент бійки Гайового з Чангом-людиноробою. Знання в'єтнамської мови Василем Гайовим автоматично перетворює його на «свого» для Чанга, і модель стосунків уже починає будуватися на рівні «свій» – «свій». Почувши благання, Гайовий відмовляється від наміру вбити супротивника, а подальше зближення між дослідниками і «людинорибамі» відбувається на ґрунті спільної ненависті до американців. З моменту прийняття до лав «своїх» Чанга знімається акцент на тілесній різниці, вчинках (потенційний тероризм) між моряками і піддослідними. Очевидно, що суб'єктивність фокусу зору не лише на зовнішніх ознаках «чужих», але й «своїх», з різницею в полноті оцінки.

На думку О. Леонтович, процес взаєморозуміння досягається рухом від зовнішнього до внутрішнього від усвідомлення поверхневої різниці до проникнення у сутність культур і пошук тих глибинних властивостей, які можуть стати об'єднувальною силою між ними – основою людського взаєморозуміння [3, с. 7]. У повісті Л. Тендюка передумовою до налагодження контакту із Чангом-людиноробою стає ремінісценція про перебування Василя Гайового у В'єтнамі, його знайомство з місцевою легендою про чарівного хлопчика на ім'я Чанг та військові злочини американців у В'єтнамі.

У межах художнього світу Л. Тендюка повне взаєморозуміння, як і непорозуміння, становлять виражені ідеальні конструкти. Для Василя Гайового та його товаришів межа між «чужий» і «свій» абсолютна і чітка. Коротке спілкування з Чангом переводить його в абсолютний стан «свого» і скріплюється довірою моряків і їхнім взаєморозумінням із ним та іншими піддослідними. Така модель структурується за вектором «я (свій)» ↔ «абсолютний чужий» → «свій».

За такою ж моделлю будується контакт із Лотою – жінкою, що була «дресировальницею і наглядачкою за людинорибамі й дельфінами»

[7, с. 235]. Можна зауважити, що у творі не створюється опозиція на гендерному рівні, а навпаки дослідники ідуть на контакт, намагаючись якомога швидше зняти комунікативний бар'єр. Таке ставлення позиціонує жінку апріорі як «свою». Тоді як контакт із Чангом був зумовлений культурним контекстом і підготовлений ремінісценцією В. Гайового, ставлення до Лоти може пояснюватися лише її статтю, оскільки вона не лише незнайома радянським дослідникам, але й працює на американців, беручи участь у негуманних дослідах. Дослідники не лише комунікують із жінкою, але й забирають її з собою, мотивуючи тим, що вона не з доброї волі потрапила до лабораторії, а як обслуговуючий персонал для американців. При цьому Лота не позиціонує себе як жертва чи заручниця останніх, тому її «порятунок» і прийняття в команду втікачів виглядають досить суперечливими.

Зустріч дослідників із тубільцями атолу Хібоко репрезентує зіткнення різних культур, відтак перед утікачами постає загроза нівелювання або асимілювання. Автор зображує зіткнення представників двох цивілізацій, використовуючи афінативний сценарій, відомий із зустрічі індіанців Південної Америки та іспанців: «вони, за чиймось владним велінням, несподівано впали ниц. Полежавши так нерухомо, звелися на коліна. І, заломивши руки та звертаючись у бік нашої піднебесної домівки (човен, який занесло на дерево. – І. С.), навперебій загаласували» [7, с. 444]. Таким

чином опозиційна модель «свій» – «чужий» трансформується в ієрархічну, де аборигени визнають вищість прибульців як божественних істот. Після того, як з'ясувалося, що дослідники не прибули з неба, останні зробили спробу влитися до «своїх» серед аборигенів – почали доводити свою корисність завдяки праці. Відтак цю імагологічну модель можна зобразити як «я (свій)» → «чужий».

Возз'єднання з командою на кораблі «Садко» є поверненням на «малу батьківщину». Автор зображує рецепцію «своїх» на кількох рівнях: тактильному («Василь Окань, що непомітно підійшов ззаду, схопив мене на оберемок» [7, с. 529]), вербальному («Він базикав казна-що, але зараз і це мені було миле» [7, с. 530]), гастрономічному («Після урочистої зустрічі почалося частування. Столи гнулися від усіляких страв» [7, с. 530]), мистецькому («У центрі експозиції висіла картина, названа маляром «Повернення трьох» [7, с. 531]). Корабель як мінімодель рідної землі (його охарактеризовано як «рідний», «охайний, чистий» [7, с. 530]) стає тим центром упорядкованого «семіотичного простору», про який писав Ю. Лотман, з перетинами на різних рівнях просторів, «дискретність яких буде відзначена межами між ними» [4, с. 264].

Отже, у трилогії «Експедиція „Гондвана”» Л. Тендюка презентуються імагологічні моделі «свій» ↔ «абсолютний чужий», «свої» ↔ «чужі, які потенційно можуть бути своїми», «я (свій)» ↔ «абсолютний чужий» → «свій», «я (свій)» → «чужий». «Інакшість» оприявлена в зовнішніх характеристиках, мові, культурних мітах радянських моряків, американців, тубільців.

Література

1. Войтович В. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2005. 664 с.
2. Котова С. «Образ чужого» і «образ ворога»: «імагологія» в сучасних міждисциплінарних гуманітарних дослідженнях // Вісник КНУ імені Т.Шевченка. Історія. № 4. 2015. С. 20–24.
3. Леонтович О. Русские и американцы: парадоксы межкультурного общения. Волгоград: Перемена, 2002. 344 с.
4. Лотман Ю. Семиосфера. Санкт-Петербург: Искусство–СПб, 2010. 704 с.
5. Миронов В. Философия и метаморфозы культуры. Москва: Алетей, 2005. С. 150–152.
6. Посохов С. «Свої, «чужі», «інші»: проблеми та перспективи імагології» // Харківський історіографічний збірник. 2016. Вип. 15. С. 28–41.
7. Тендюк Л. Експедиція «Гондвана». Київ: Веселка, 1989. 542 с.
8. Leerssen J. Imagology: history and method. URL : <http://www.imagologica.eu/pdf/historymethod.pdf> (дата звернення: 02.09.2019).

References

1. Voitovych, V. (2005) *Ukrainska mifolohiia* [Ukrainian mythology]. Kyiv : Lybid. [in Ukrainian]
2. Kotova, S. (2015) «*Obraz chuzhoho*» і «*obraz voroha*»: «*imaholohiia*» v suchasnykh mizhdystyplinarnykh humanitarnykh doslidzhenniakh [«The image of a stranger» and «enemy image», «imagology» in the modern interdisciplinary humanities researches]. *Visnyk KNU imeni T.Shevchenka*. no. 14, pp. 20–24.
3. Leontovich, O. (2004) *Russkie i amerikantsyi: paradoksy mezhkulturnogo obscheniya* [Russians and americans: paradoxes of intercultural communication]. Volgograd : Peremena. [in Russian]
4. Lotman, Yu. (2010) *Semiosfera* [Semiosphere]. Sankt-Peterburg : Iskustvo–SPb. [in Russian]

5. Mironov, V. (2005) *Filosofiya i metamorfozyi kulturyi* [Philosophy and metamorphoses of culture]. Moscow : Aletey. [in Russian]
6. Posokhov, S. (2016) «Svoi, «chuzhi», «inshi»: problemy ta perspektyvy imaholohii» [«Yours», «stranger», «others»: problems and perspectives of the imagology». *Kharkivskiy istoriografichnyi zbirnyk*. vol. 15, pp. 28–41.
7. Tendiuk, L. (1989) *Ekspedytsiia «Hondvana»* [Gondwana „Expedition“]. Kyiv : Veselka. [in Ukrainian]
8. Leerssen, J. [Imagology: history and method]. URL : <http://www.imagologica.eu/pdf/historymethod.pdf>

Смаглий Ілона Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства, Український державний хіміко-технологічний університет (вул. Гагаріна, 8, Дніпро, Україна); e-mail: berehotaku@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-9900-6167>

Смаглий Ілона Владимировна, кандидат филологических наук, доцент кафедры украиноведения, Украинский государственный химико-технологический университет (ул. Гагарина, 8, Днепр, Украина); e-mail: berehotaku@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-9900-6167>

Smahlii Iona, PhD in Philology, Associate Professor of the Department of Ukrainian studies, Ukrainian State University of Chemical Technology (8, Naharyna str., Dnipro, Ukraine); e-mail: berehotaku@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-9900-6167>